

Наталя Шліхта

ЗАХІДНА СОВЕТОЛОГІЯ В ПОШУКАХ СЕБЕ І ПРЕДМЕТУ ДОСЛІДЖЕННЯ (середина 1940-х – початок 2000-х рр.)

Випадок західної советології багато в чому є унікальним. Поставши в умовах Холодної війни, ба більше, як інструмент інформаційного протиборства в цій війні, вона залишалась ізольованою від магістрального розвитку західної гуманістики другої половини – кінця ХХ ст. Протягом десятиліть вона розвивалася за своїми власними «законами», і лише із фізичним зникненням предмету дослідження – розпадом СРСР – вийшла із самоізоляції: почала використовувати сучасний методологічний інструментарій для аналізу джерел, які щойно стали доступними, долучатися до історіографічних дискусій тощо.

Запропонований нарис базується на кількарічному досвіді викладання курсу «Історія СРСР: історіографічні дискусії» на магістерській програмі «Історія» в Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Предметом розгляду в цьому курсі є розвиток англосаксонських радянознавчих досліджень упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Серед важливих питань, що піднімаються, варто виокремити такі: залежність науковця від політичного й соціокультурного контексту, зокрема і вплив ідеології на історіописання, джерельна проблема, дослідницькі підходи й методи, а також (не)вписування советології в ширший історіографічний контекст. Фокус на цих моментах у розвитку советології, по-перше, дозволяє з дещо інакшої перспективи поглянути на центральну проблему, що піднімається в збірнику –

необхідність подолати ізоляцію вітчизняної історичної науки та впровадити у повсякденний вжиток українських істориків новітній методологічний інструментарій. По-друге, цей огляд може сприяти критичному залученню радянознавчих студій при викладанні а) оглядових курсів із зарубіжної історіографії ХХ ст. і б) курсів з радянської історії.

Визначення дисципліни

Советологія (також в українській історіографії зустрічається термін *радянологія*) як суспільна наука постає після Другої світової війни першочергово як напрямок суспільствознавства, так званих регіональних досліджень. Сам термін отримав популярність в англомовній історіографії у 1960-х роках. Вперше термін *Sovietology* було вжито у лондонському щотижневикі *Observer* 3 січня 1958 року, хоч у франкомовній історіографії на нього натрапляємо вже з 1956 року¹. Альтернативними термінами, що вживалися і вживаються в західній науці, є *радянські студії* (*Soviet studies*) і *російські студії* (*Russian studies*). Окрім того, в окремі періоди та залежно від ідеологічних переконань окремих дослідників вживалися також визначення *комуністичні студії* (*Communist studies*) і *студії з більшовизму* (*Bolshevik studies*).

Розпад Радянського Союзу, серед іншого, поставив перед цією дисципліною і термінологічну проблему: в її назвах почали використовувати префікс «пост» (*постсоветологія*, *пострадянські студії*, *посткомуністичні студії* тощо). Термінологічні шукання значною мірою зумовлювало те, що з моменту свого постання советологія «пізнавала» ідеологічного опонента в Холодній війні спільними силами «чотирьох основних суспільно-наукових дисциплін: економіки, політології, соціології та їх спільного предка – історії» (за визначенням Мартіна Малия)². Відповідно, зникнення СРСР як геополітичної реальності викликало майже екзистенційну кризу дисципліни, що змушена була шукати новий сенс свого існування.

¹ Вячеслав Меньковский, *История и историография. Советский Союз 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов* (Минск: БГУ, 2007), 11.

² Мартин Малия, “Из-под глыб, но что? Очерк истории западной советологии,” *Отечественная история* 5 (1997): 93.

У тому, що стосується хронологічних параметрів дослідження, советологи мали різні відповіді і до, і після 1991 року: вивчати винятково радянське теперішнє/минуле, чи також російську історію до 1917 року, чи також і пострадянські реалії. Те саме стосується територіального визначення дослідницького поля: лише Радянський Союз, чи соціалістичний блок, чи всі держави з «радянським типом» правління³.

Советологія в умовах Холодної війни

Книжка Девіда Енгермана про розвиток американської советології (2011 р.) має досить промовисту назву «Пізнай ворога свого» (*Know Your Enemy*). Адже з моменту постановня советологія «мала служити і Марсу, і Мінерві, тобто водночас і долучатись до національної безпеки, і бути частиною академічного життя»⁴. Ричард Пайпс, змальовуючи обставини, що вплинули на його формування як советолога, згадує про «небезпеку з боку сталінізму» і представляє її як своєрідну реінкарнацію нацистської загрози 1930-х років⁵. Зрозуміло, що за таких умов советологічні дослідження отримували цільову урядову підтримку (і не лише у США), а радянські аналітики дуже близько співпрацювали з урядовими структурами. Вільям Глісон згадує, що матеріальний чинник був для нього не останнім при обиранні спеціалізації у 1960-х роках в Мічиганському університеті: знавці Радянського Союзу мали набагато кращі шанси знайти добре оплачувану роботу, аніж ті, хто цікавився іншими ділянками історії⁶.

Повне домінування «тоталітарної школи» в таких умовах було логічним. Базуючись на класичних працях Ханни Арендт «Джерела тоталітаризму» (*Origins of Totalitarianism*, 1951) та Збігнева Бжезинського і Карла Фрідріха «Тоталітарна диктатура і автократія» (*Totalitarian Dictatorship*

³ Докладніше про це див.: Меньковский, *История и историография*, 13–14.

⁴ David Engerman, *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts* (Oxford: Oxford University Press, 2011), 1.

⁵ Докладніше про це див.: Меньковский, *История и историография*, 32–33.

⁶ William Gleason, lecture for the course “History of the USSR: Historiographical Discussions” (September 3, 2015, NaUKMA).

and Autocracy, 1956), советологи наголошували на специфічності комуністичної системи як продукту помилкової (марксистсько-ленінської) ідеології і злої (Сталінової) політичної волі. Радянську дійсність при цьому було зведено до основних політичних параметрів: офіційної ідеології, масової партії, що її очолює вождь, узаконеного терору, монополії на інформацію, монополії на озброєння, централізованої економіки. «Тоталітарна модель» була дуже зручною у використанні, адже відповіді на питання і результати дослідження видавалися наперед відомими.

Смерть Сталіна, десталінізація та розрядка у взаєминах між двома блоками, запропоновані Микитою Хрущовим, пізніше політика «детанту» в брежнєвський період, а тому певне «привідкриття» Залізної завіси, стали тими чинниками, що підштовхнули до змін у радянськомуністичних студіях на початку 1960-х – у 1970-х роках. Якщо до цього додати також зміну ідеологічного клімату, розчарування західних інтелектуалів у системі та істеблїшменті, значною мірою спровоковане війною у В'єтнамі, та прихід у советологію нового покоління професійних істориків, стане зрозумілим, що панівні позиції «тоталітарної школи» мали похитнутися. Пропозиції щодо певних модифікацій «тоталітарної моделі» поступово переростають у те, що можна назвати «тихою ревізією» цієї моделі. І такі дослідники, як, наприклад, Моше Левін у праці «Російські селяни і радянська влада» (*Russian Peasant and Soviet Power*, 1968) чи Роберт Такер в інтелектуальній біографії Сталіна (*Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and Personality* (1973), *Stalin in Power: the Revolution from Above, 1928–1941* (1990)) поступово відходять від втиснутого у вузькі політичні параметри розуміння «радянського».

Якщо характеризувати цей перший, майже парадигмальний зсув у советології, то важко переоцінити значення того простого факту, що дослідники вперше отримували можливість відвідати Радянський Союз⁷. Попри те, що їхній доступ до літератури й архівних матеріалів залишився

⁷ Перша обмінна програма між СРСР і США почала функціонувати з 1958 року. Можливості для взаємного відвідування окремими категоріями громадян СРСР і США країни-опонента значно розширилися після підписання Леонідом Брежнєвим і Ричардом Ніксоном «Договору про основи взаємин між СРСР і США» 29 травня 1972 р.

обмеженим⁸, вони нарешті змогли побачити «дійсне радянське життя» за «пропагандистською картинкою». «Шок від конкретного» – так вони означали враження від безпосереднього знайомства з предметом свого дослідження. Маршал Шульман, для прикладу, стверджував, що зміг для себе «намалювати набагато більш диференційовану мапу радянського універсуму»⁹. Показово також, що в обмінних програмах з американського боку брали участь переважно історики й філологи: представники цих спеціальностей становили 36 % серед тих, хто відвідав СРСР, приміром, упродовж 1958–1968 рр.¹⁰

Відкрита ревізія тоталітарного підходу за таких умов була на часі, серед іншого, й через те, що змінився характер фінансування радянознавчих студій. Якщо раніше фінансування було спрямоване на підтримку аналітиків, чиї розвідки використовували в ідеологічному протистоянні, то з 1960-х років грантові програми переважно спрямовуються на підтримку вищої освіти та наукових досліджень¹¹. Шейла Фіцпатрик стала тією дослідницею, яка відкрито заявила про необхідність відмови від попередніх підходів до вивчення радянської історії.

Австралійка, донька австралійського історика-марксиста, вона не сприймала «тоталітарну модель» на ідеологічному рівні, вважаючи її винятково породженням і політичним інструментом Холодної війни. Свою дослідницьку позицію (вперше викладену в інтелектуальній біографії Анатолія Луначарського – *The Commissariat of Enlightenment*, 1970) вона визначила як «хрестовий похід однієї жінки з метою зробити дослідження радянського минулого власне історичними»¹². Звичному підходу соєтологів – «дивитись на політичну систему і показувати, якою поганою вона була» – Фіцпатрик протиставила історичне «вивчення суспільства»¹³.

⁸ Sheila Fitzpatrick, *A Spy in the Archives: A Memoir of Cold War Russia* (London-New York: I. B. Tauris, 2015).

⁹ Цит. за: Engerman, *Know Your Enemy*, 88.

¹⁰ Там само, 91.

¹¹ Там само, 79–81

¹² Цит. за: Там само, 298.

¹³ Там само, 296.

Опублікована нею у 1986 р. стаття «Нові перспективи вивчення сталінізму» декларувала розрив «нової когорти» *соціальних істориків* із попередньою – тоталітарною, тобто політологічною, – традицією зображення радянського, яка, за її твердженням, демонструвала «свою невідповідність сучасним радянським реаліям»¹⁴. Статтю було сприйнято як *ревізіоністський маніфест*, хоч сама авторка мету визначала скромніше («прослідкувати можливий вплив істориків, переважно соціальних істориків, на дослідження радянського періоду»¹⁵), і вона викликала жваву дискусію між советологами різних поколінь і поглядів. Відобразившись на сторінках авторитетного часопису *The Russian Review* у 1986–1987 рр., дискусія вперше змусила істориків прорефлексувати над власними методами, джерельною базою та дослідницькими підходами.

Дійсно поворотним моментом у розвитку радянознавчих студій в англосаксонському (і не лише) світі став розпад Радянського Союзу. «Що ж далі? – задавав екзистенційне питання Алек Ноув. – Неможливо бути советологами за відсутності Радянського Союзу. Неможливо займатись порівнянням двох систем, якщо одна з цих систем зникла»¹⁶. Питання постало як логічне і нагальне, адже саме протиставлення двох систем – попри усі зміни і ревізії – залишалося сенсом існування советології упродовж Холодної війни. У 1991 р. не лише зник як геополітична реальність предмет дослідження. Зазнала нищівного удару довіра до радянознавчої аналітики (розпад Радянського Союзу не передбачили!)¹⁷, а тому було суттєво обмежене фінансування цих студій. Понад три чверті осіб (82 %), опитаних Міжнародною організацією наукових досліджень і обмінів у 2000 р., зазначили, що знайти фінансові ресурси для дослідження СРСР і загалом Центрально-Східної Європи стало набагато важче¹⁸.

¹⁴ Sheila Fitzpatrick, “New perspectives on Stalinism,” *Russian Review* 45, no. 4 (1986): 357.

¹⁵ Там само, 358.

¹⁶ Алек Ноув, *Экономическая советология в Великобритании и Америке*, відвідано 13 травня 2019 р., <https://seinst.ru/page321/>

¹⁷ Див. докладніше: Engerman, *Know Your Enemy*, 313–315.

¹⁸ Меньковский, *История и историография*, 173.

Подолання кризи стало можливим лише тоді, коли відбулося переосмислення характеру дисципліни і предмету дослідження. Усвідомлення того простого факту, що «висловлюючись образно “померла” не соєтологія, а Радянський Союз, залишивши вченим безпрецедентну можливість проведення досліджень»¹⁹, і свідоме переведення проблематики радянського у площину *історичного минулого* відкрили нові перспективи: нарешті доступними стали джерела і з'явилася усвідомлена потреба й можливість використовувати для аналізу цих джерел найновіші методи дослідження.

Джерела й методологія

Упродовж свого півстолітнього розвитку в умовах Холодної війни радянознавчі студії малювали картинку радянської дійсності на підставі а) обмеженого і не завжди достовірного кола джерел і б) «особливих» методів дослідження. Джерельну проблему зумовлювала низка чинників: існування Залізної завіси, а відтак дуже обмежений (навіть після відкриття обмінних програм у 1960-х рр.) доступ до радянських бібліотек та архівів, незнання мови²⁰ і недовіра до наявних джерел.

До початку 1960-х років, окрім незначних архівних масивів, що їх напередодні та в роки Другої світової війни було вивезено з Радянського Союзу (передовсім мова про так звані архів Троцького і Смоленський архів), соєтологи практично не мали доступу до автентичних джерел, окрім хіба що офіційної радянської преси, офіційних радянських публікацій (у тому числі й статистичних) «для Заходу», а також нечисленних его-свідчень емігрантів з СРСР. Вплив останніх на розвиток соєтології неможливо переоцінити: саме їхні погляди, як особисті, так і дослідницькі, значною мірою визначали обличчя дисципліни. Що ж до офіційних

¹⁹ Цит. за: Там само, 203.

²⁰ Девід Енгерман так змальовує ситуацію на початку Холодної війни: «американський уряд... мав лише два десятки радянських експертів... Через два роки... щойно народжене Центральне розвідувальне управління могло покладатись на тридцять вісім радянських аналітиків... Лише дванадцяттеро з них якоюсь мірою розмовляли російською». Engerman, *Know Your Enemy*, 1.

радянських джерел, то їх сприйняття західними науковцями влучно сформулював Арчі Браун: часто з художньої літератури можна дізнатися більше правди про радянське суспільство, ніж з газети «Правда»²¹.

Советологи були переконані, що через тотальну фальсифікацію радянських джерел методи їхнього аналізу мали бути особливими: Нік Барон називав методологію роботи з цими джерелами «ідеографічною», тобто заснованою на здогадах, припущеннях і розшифруванні символів²², а Адам Улам порівнював роботу дослідників, які прагнуть розгадати «інтригуючі історичні головоломки цього періоду», із детективною роботою Еркюля Пуаро, героя романів Агати Крісті²³. Роберт Конквест своєрідно підсумовував: советологи працюють як дослідники давніх цивілізацій, які за уривками манускриптів намагаються відтворити картину життя суспільства²⁴.

Брак писемних джерел дослідники намагалися компенсувати особистими свідченнями тих, хто теоретично мав володіти достовірною інформацією про життя у СРСР. Такими, станом на кінець 1940–1950-х рр., були переважно ті, хто емігрували з СРСР практично одразу після подій 1917 року. У 1920–1930-х рр. російські історики-емігранти отримали посади на кафедрах провідних американських і британських університетів. І саме їхні погляди та оцінки російської і радянської дійсності (за умов практично повної відсутності інших джерел) парадоксально стали тими *фактами*, на підставі яких західні дослідники базували власне розуміння радянського. Радянознавче «поле було російським у багатьох сенсах»²⁵ – за цією метафорою стоїть дещо більше, ніж монополія на «правдиву інформацію», що нею володіли історики-емігранти, серед

²¹ Цит. за: Меньковский, *История и историография*, 40.

²² Nick Baron, “History, Politics and Political Culture: Thoughts on the Role of Historiography in Contemporary Russia,” *Cromohs* 5 (2000) accessed May 13, 2019, http://www.cromohs.unifi.it/5_2000/baron.html

²³ Stephen Kotkin, “Kremlinologist as Hero. Understanding the Cold War: A Historian’s Personal Reflections by Adam B. Ulam,” *The New Republic*, November 6, 2000, 47.

²⁴ Меньковский В. И. *История и историография*, 41.

²⁵ Engerman D. C. *Know your enemy*, 153.

яких найвпливовішою постаттю був Майкл Карповіч²⁶. Адаже йшлося і про методологію пізнання радянського: «Вони відвернулись від соціальної та економічної історії і загалом від соціальних наук, що здавалися їм тією чи іншою мірою породженням марксизму»²⁷. Наслідки цього Альфред Ріббер підсумовує так: використання «строного емпірично-позитивістського методу без жодних релятивістських відхилень» та «особлива увага до політичної й дипломатичної історії» на десятиліття визначили методологічний інструментарій советологів²⁸.

Пояснюючи свідому ізоляцію радянознавчих досліджень від тогочасних методологічних інновацій (згадати бодай поширення впливу школи «Анналів» чи популярність історичного релятивізму в США), не варто недооцінювати ще однієї важливої причини. «Тоталітарна школа» стверджувала, що має справу із цілком унікальною системою, порівнянною хіба що з такою ж тоталітарною нацистською Німеччиною. Висновок про неможливість використання для вивчення цієї системи звичайних методів виглядав логічним. Зрозуміло, що лише за умов, коли панування «тоталітарної школи» почали підважувати, стало можливим, за словами Роберта Шарле, «використання аналітичних прийомів, які вже використовувалися для вивчення інших індустріальних суспільств і суспільств, що розвиваються»²⁹. Роберт Такер був одним із перших, хто вже у 1960 р. наголосив на необхідності подолання ізоляції советології, використання теоретичних розробок і новітніх методів суспільних дисциплін при дослідженні СРСР, зокрема і порівняльного методу³⁰.

Серед найрізноманітніших чинників і спонук до перегляду «тоталітарної моделі» треба згадати і про введення в обіг у 1950-х роках величезного масиву джерел, що на десятиліття стануть основними для англо-американських советологів. Ідеться про так званий Гарвардський

²⁶ Докладніше про його погляди і вплив на постановня советології див.: Там само, 154–157.

²⁷ Альфред Ріббер «Изучение истории России в США», *Исторические записки* 3 (121) (2000): 65–105.

²⁸ Там само.

²⁹ Цит. за: Меньковский В. И. *История и историография*, 57.

³⁰ Там само, 58.

проект, у ході якого було записано інтерв'ю із «переміщеними особами» після Другої світової війни: проведено 329 великих біографічних інтерв'ю, 435 тематичних інтерв'ю про професійну діяльність, зібрано понад 12,5 тис. анкет тощо³¹. Величезний масив інформації не міг не похитнути довіру дослідників до спрощеної картинки радянського життя, пропонованої «тоталітарною школою», та, зокрема, змусив звернути увагу на його соціально-економічні і соціокультурні аспекти.

Упродовж 1960–1970-х рр. в советологію прийшло нове покоління, уже професійно підготовлене у провідних університетських осередках, – переважно історики, для кого СРСР дедалі більше виступав «просто» предметом дослідження, а не «ворогом» передусім. У своїй монографії «Переосмислюючи радянський досвід» (*Rethinking the Soviet Experience*, 1985) Стівен Коен, окреслюючи цей період, писав про поступову відмову від «советофобії» та усвідомлену потребу перетворення радянознавчих студій на ділянку конкурентних поглядів, підходів та інтерпретацій³².

Багато хто вважає згадану вище працю Моше Левіна про російських селян, опубліковану 1968 р., першим маніфестом соціальної історії в радянознавчих студіях. Картина, яку він змальовував, дуже відрізнялася від звичної: тоталітарний комуністичний експеримент поступався місцем відсталій країні, чії керівники вже не перше століття намагалися розв'язати завдання модернізації, а повністю контрольовані маси поставали як «селянська цивілізація», що жила за власними правилами й опиралася будь-яким насильницьким спробам змінити звичний уклад життя. Ті, кого пізніше назвуть «старими» ревізіоністами, слідом за Левіном, змістили фокус із репресивного державного апарату і політичної системи на суспільство. Власне вони вперше визнали *суб'єктність* цього суспільства, тоді як прихильники тоталітарного підходу бачили лише *маси* – пасивний об'єкт маніпуляції влади. Тоталітарний режим, що усе визначав

³¹ Автентична назва проекту – Гарвардський проект інтерв'ювання біженців (Harvard Refugee Interview Project), згодом він був перейменований у Гарвардський проект про у соціальну систему (Harvard Project on the Soviet Social System). Матеріали Гарвардського проекту доступні онлайн: The Harvard Project on Soviet Social System Online, accessed May 13, 2019, <https://library.harvard.edu/collections/hpsss/about.html>

³² Меньковский В. И. *История и историография*, 84.

і підкоряв, втрачав у їхніх працях свою ефективність і можливість тотального контролю (показове визначення дав Джеррі Хаф – «неефективний тоталітаризм»³³), а ні з чим не порівняний і без жодного підґрунтя «комуністичний експеримент» виявлявся своєрідним спадкоємцем імперського періоду не лише в політичному й інтелектуальному, але й у соціокультурному та соціально-економічному сенсах³⁴. Своєю чергою, джерельна база таких праць розширювалася не лише за рахунок певного доступу до радянських архівів і бібліотек та залучення матеріалів Гарвардського проекту, але й завдяки переосмисленню погляду на публічні радянські джерела. Офіційну радянську статистику, періодику, офіційні публікації автори *критично*, за їхнім твердженням, залучали задля отримання усебічної інформації про різні аспекти радянського життя³⁵.

У 1986 р. Шейла Фіцпатрик опублікувала вже згадану статтю про нові перспективи вивчення сталінізму, де вперше задекларувала приналежність дослідників радянського до «ширшої спільноти *соціальних істориків*»³⁶. Вона закликала подивитися на радянське життя «знизу», а тому аналізувати соціальну структуру, соціальну стратифікацію, соціальну мобільність, соціальну підтримку режиму, що їх вона визначала центральними для розуміння характеру сталінізму. Дискусія, спровокована нею, підняла практично не проговорювані раніше питання того *що*, на основі *чого* і *якими методами* треба досліджувати.

Важливу в методологічному плані пропозицію було зроблено Деніелем Бровером, який наполягав на використанні методу локальної історії

³³ Там само, 86.

³⁴ Наприклад: Моше Левин, *Советский век* (Москва: Европа, 2008); Роберт Такер, *Сталин: история и личность*, пер. с англ. (Москва: Весь мир, 2006); Едвард Кінан, «Традиції московської політичної культури», в *Російські історичні міфи*, пер. Віктор Шовкун, наук. ред. Наталя Яковенко (Київ: Критика, 2001), 86–178.

³⁵ Див. приклади критичного використання радянської статистики: Левин М. *Советский век*, 104–106; Alexander Nove, *An Economic History of the USSR* (Penguin Books, 1972), 187–195.

³⁶ Sheila Fitzpatrick, «New perspectives on Stalinism», 358. Курсивом виділено в тексті.

при дослідженні радянського життя, а також звернув увагу на необхідність аналізу уявлень, ідентичностей тощо на основі еґо-свідчень, що їх він пропонував реабілітувати як джерело, розкритиковане соціальними істориками³⁷. Через десятиліття до цього звернеться уже наступне покоління – *культурних* істориків.

Важливим внеском у дискусію стала ремарка знавця новітньої німецької історії Джофа Ілі. Він зміг її контекстуалізувати, чого не робили самі советологи, зокрема провівши паралелі із дискусією між «інтенціоналістами» й «функціоналістами» в дослідженнях нацизму в 1960–1970-х рр.³⁸ «В обох випадках, – стверджував він, – через складні національно-історичні й професійні обставини, прорив до соціальної історії стався пізніше, аніж у полі дослідження британського, французького чи американського».³⁹ Ще важливішим у методологічному плані стало його наступне зауваження. Шейла Фіцпатрик, декларуючи необхідність звернення до соціальної історії сталінізму і вписуючи «нову когорту» в академічну спільноту соціальних істориків, розуміла цей поворот винятково як відмову від фокусу на державному репресивному апараті (або ж від «звичної картини сталінського режиму як *ініціатора* суспільних змін у 1930-х рр.»⁴⁰): перспективі «згори» вона протиставляла перспективу «знизу». Джоф Ілі, натомість, запропонував брати до уваги тогочасні тенденції розвитку *нової соціальної історії*, що розширювала використання терміну «політика» у стосунку до соціального життя, переосмислювала взаємодію особистого і суспільного, переносила увагу на вивчення дозвілля, спорту, медицини, соціальних аномалій, сім'ї та демографічної історії, гендеру, історії жінок тощо⁴¹. Залишаючись зовнішнім спостерігачем, Ілі у такий спосіб означив

³⁷ Daniel Brower, «Stalinism and the “View from Below”», *Russian Review* 46, no. 4 (1987): 379–381.

³⁸ Geoff Eley, “History with the Politics Left Out-Again?” *Russian Review* 45, no. 4 (1987): 387.

³⁹ Там само, 386.

⁴⁰ Sheila Fitzpatrick, “New perspectives on Stalinism,” 372. Курсивом виділено в тексті.

⁴¹ Eley, “History with the Politics,” 386.

методологічну ізольованість радянознавчих студій, що, очевидно, мало сприяла їхньому розвитку.

Розпад Радянського Союзу, що спершу був сприйнятий в апокаліптичних термінах кінця соєтології, насправді став для цієї дисципліни шансом вийти з ізоляції і нарешті вписатись у сучасні історіографічні дискусії та методологічні тренди. Якщо раніше праці соєтологів не були цікавими практично ні для кого, окрім самих соєтологів, то з середини 1990-х – початку 2000-х рр. вони починають продукувати тексти, знання яких і покликання на які стають ознакою хорошого тону серед дослідників новітньої історії загалом. «Архівна революція» і майже тектонічний методологічний зсув до *нової культурної історії* та *нової міждисциплінарності* створили для цього необхідні передумови.

Архіви відкрилися для західних (як і радянських) дослідників ще в часи горбачовської гласності: термін «архівна революція» – це не лише красива метафора, але й насамперед досить коректне визначення того, які наслідки це мало для радянознавчих студій. За визначенням Вальтера Лакера, «одкровення гласності пролили світло практично на кожен аспект радянського життя»⁴². Лінн Віола складовою «архівної революції» називає «емпіричну революцію», що ввела грандіозний масив фактичного матеріалу в дослідження радянського⁴³. Ще важливішим, на її думку, є те, що науковці нарешті отримали валідний інструментарій для аналізу цього матеріалу. По-перше, вимушено вийшовши з ізоляції, вони отримали змогу «запозичувати теорії та методології з більш просунутих (національних і порівняльних) історіографічних контекстів»⁴⁴. По-друге, встановлення контактів із дослідниками з самого Радянського Союзу, на її переконання, виводило на новий рівень *критичний джерелознавчий аналіз* з перспективи розуміння характеру джерел і вміння їх інтерпретувати⁴⁵.

⁴² Donald Raleigh, “Doing Soviet History: The Impact of the Archival Revolution,” *Russian Review* 61, no. 1 (2002): 17.

⁴³ Lynne Viola, “The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union,” *Russian Review* 61, no. 1 (2002): 30.

⁴⁴ Там само, 30.

⁴⁵ Там само, 32.

«Напевно, найбільш цікавим, супутнім, розвитком архівної революції стало те, що американські дослідники радянської історії, за великим рахунком, подолали свою закритість і звернулись до різноманітних нових теорій та підходів»⁴⁶. Ті, хто прийшли в советологію у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр., діяли у зовсім інакшому контексті, аніж попередні покоління советологів. І характер їхніх студій визначався уже не так специфічним характером предмету дослідження, як тогочасними методологічними тенденціями (передовсім популярністю історико-антропологічного підходу і нової культурної історії) та викликами (у першу чергу з боку постмодернізму та лінгвістичного повороту). Шейла Фіцпатрик назвала цих дослідників *постревізіоністами* (оскільки вони прийшли в советологію після ревізіоністів), а Олександр Семьонов і Марина Могільнер так окреслили їхній підхід: «Сьогодні «філологічний» етап переписування історії сталінізму замінив етап «соціологічний», що проходить під впливом соціальних наук і теорії модернізації. На зміну модернізації і структурній соціальній історії прийшли дослідження культурних механізмів, мови і семантики радянського суспільства»⁴⁷. Такий підхід вони називають «гуманізацією історії» та «альтернативною історією низу».

У працях культурних істориків Радянський Союз постає як складна багатонаціональна структура (класичною є стаття Юрія Сльозкіна 1994 р. про СРСР як «комунальну квартиру»⁴⁸), чого практично не бачимо у працях їхніх попередників. Постає він і як своєрідна *цивілізація*, зі своєю соціальною структурою, організацією економіки, політичною практикою і мовою, що свідомо розбудовувалась як антипод капіталістичної системи, якою ми бачимо її в класичній праці Стівена Коткіна про

⁴⁶ Там само, 29.

⁴⁷ Александр Семенов, Марина Могильнер, Сергей Глебов, “‘The Story of Us’: Прошлое и перспективы модернизации гуманитарного знания глазами историков,” *Новое литературное обозрение* 59 (2003).

⁴⁸ Yuri Slezkine, “The USSR as a Communal Apartment,” *Slavic Review* 53, no. 2 (1994): 414–452; Юрий Слезкин, “СССР как коммунальная квартира, или каким образом социалистическое государство поощряло этническую обособленность,” в *Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология*, сост. Майкл Дэвид-Фокс (Самара: Издательство “Самарский университет”, 2001).

Магнітогорськ (1995)⁴⁹. І як держава, в якій, попри її тоталітарні забанки й можливості впливу та контролю (передовсім, через *тоталітарний дискурс*), жили громадяни із власною *суб'єктивністю*, індивідуальним досвідом і переживаннями (як-от у працях Йохена Геллбека)⁵⁰.

У 1990-х – на початку 2000-х рр. не лише з'явилася культурна історія в дослідженнях радянського (а чи дослідження радянського було вписано у відповідний історіографічний тренд), але й значних змін зазнали студії соціальних істориків⁵¹. *Нова соціальна історія* у дослідженнях радянського тісно переплітається із дослідженнями культурних істориків, піднімаючи схожі й магістральні теми ідентичності, символіки влади, цінностей тощо. Показовими у цьому сенсі є монографії Шейли Фіцпатрик про «сталінських селян» (1994) і посвядження радянського міста у 1930-х роках (1999)⁵². У вступі до книги із промовистою назвою «Зриваймо маски!» (2005) вона окреслює власне поле як дослідження механізмів ідентифікації та самоідентифікації радянської людини у класовому

⁴⁹ Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization* (Berkeley: University of California Press, 1995); Коткин Стивен, «Говорить по-большеvistки (из книги «Магнитная гора: сталинизм как цивилизация»),» в *Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Советский период: Антология*, сост. Майкл Дэвид-Фокс (Самара: Издательство «Самарский университет», 2001).

⁵⁰ Jochen Hellbeck, *Revolution on My Mind: Writing a Diary under Stalin* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006); Jochen Hellbeck, «Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts,» *Russian Review* 60, no. 3 (2001): 340–359; Jochen Hellbeck, «Fashioning the Stalinist Soul. The Diary of Stefan Podlubnyi, 1931–9,» in *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick (London-New York: Routledge, 2000), 77–116.

⁵¹ Короткий огляд останніх тенденцій в розвитку радянознавчих студій представлений Оленою Стяжкіною: Олена Стяжкіна, *Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років* (Київ: Дух і Літера, 2019), 25–30.

⁵² Шейла Фіцпатрик, *Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы. Деревня* (Москва: РОССПЭН, 2008); Шейла Фіцпатрик, *Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы. Город* (Москва: РОССПЭН, 2008).

радянському суспільстві⁵³. У дискусії 1999 року між Шейлою Фіцпатрик і Майклом Девідом-Фоксом на сторінках все того ж часопису *The Russian Review* прозвучала думка, що насправді соціальні та культурні історики послуговуються тими самими джерелами і використовують схожий методологічний інструментарій. Але якщо для перших *хронологія* і *локація* у дослідженні радянського повсякдення залишаються центральними, то другі першочергову увагу приділяють *мові* та *ідеям*, що дозволяють «вивчати тоталітарні аспірації комуністичної культурної системи»⁵⁴.

* * *

Поставши в умовах Холодної війни, советологія, як міждисциплінарний інструмент пізнання ідеологічного ворога, протягом десятиліть існувала практично в повній інтелектуальній та методологічній ізоляції, так само як і радянська гуманістика й суспільні науки. Незнання мови, відсутність джерел, свідома і несвідомо відмова від методологічних інновацій та діалогу із західною наукою – характерні ознаки розвитку обох. У випадку советології вихід з ізоляції був водночас і усвідомленою необхідністю (як стало зрозуміло у ході дискусії 1986–1987 рр.), й історичною випадковістю. Із розпадом СРСР «радянське» втратило ідеологічне забарвлення, залишившись *лише* предметом історичного дослідження. Доступність джерел й оволодіння найновішим інструментарієм їхнього аналізу стали умовою і змістом оновлення радянознавчих студій в англо-американській історіографії. Як наслідок, з початку 2000-х років дослідження радянського стають трендовими (серед найновіших тенденцій можна назвати дослідження владного дискурсу⁵⁵

⁵³ Sheila Fitzpatrick, *Tear off the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005), 3–14.

⁵⁴ Sheila Fitzpatrick, “Cultural Revolution Revisited,” *Russian Review* 58, no. 2 (1999): 202–209.; Michael David-Fox, “Mentalite or Cultural System: A Reply to Sheila Fitzpatrick,” *Russian Review* 58, no. 2 (1999): 210–211.

⁵⁵ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* (Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005) Алексей Юрчак, Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение, пер. с англ. 2-е издание (Москва: Новое литературное обозрение, 2016).

і студії пам'яті⁵⁶), а дослідники радянського – поважаними членами західної академічної спільноти, а не закритою «кастою».

Загальні праці про англосаксонську советологію

Лаас, Наталія. “Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр.” *Український історичний журнал* 4 (2010): 170–191.

Меньковский, Вячеслав. *История и историография. Советский Союз 1930-х гг. в трудах англо-американских историков и политологов*. Минск: БГУ, 2007.

Engerman, David. *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

⁵⁶ Frederick C. Corney, *Telling October: Memory and the Making of the Bolshevik Revolution* (Ithaca: Cornell University Press, 2004).